

ТУРКИСТОНЛИК ҲАРБИЙ АСИРЛАРНИНГ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН KEYИНГИ ТАҚДИРИ

Зоҳиджон Валижон ўғли ХОЛДОРОВ

таянч докторант

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада Туркистон легиони аъзолари ва туркистонлик ҳарбий асирларнинг урушдан кейинги аянчли тақдири ҳамда собиқ Совет давлатининг уларга бўлган муносабати ақс этирилган.

Таянч сўзлар: Ялта конференцияси, ГУЛАГ, “Ватандош”, Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит.

СУДЬБА ТУРКЕСТАНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Зоҳиджон Валижон угли ХОЛДОРОВ

базовый докторант

Институт истории

Академии Наук Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В данной статье отражена печальная судьба членов Туркестанского легиона и туркестанских военнопленных после войны, а также отношение к ним советского государства.

Ключевые слова: Ялтинская конференция, ГУЛАГ, «Ватандош», Вали Қаюмхан, Боймирза Хаит.

Иккинчи жаҳон уруши якунланганидан сўнг Германиядаги совет ҳарбий асирларининг тақдири аянчли якунланди. Германия томонига асир тушган туркистонликлар билан бирга барча совет ҳарбий асирлари собиқ Совет ҳукумати томонидан халқ душмани сифатида баҳоланди. Собиқ Совет давлатининг АҚШ ва Буюк Британия билан имзолаган Ялта конференциясига биноан барча асирлар ўз ватанларига қайтарилиши зарур эди. Аммо, совет ҳарбий асирлари ватанларига қайтиш орқали ўзларининг ҳаётини хавф остига қўйишлари мумкинлигини тахмин қилишарди. Туркистон легиони таркибида бўлган минглаб туркистонликлар ҳам собиқ Совет давлатига қайтишни хавотир билан кутиб олишди. Лекин, АҚШ ва Буюк Британия ҳукумати буни ҳисобга олмасдан асирларни Совет давлатига қайтаришни маъқуллайди.

1942 йил 13 январда “Душман томонидан асирга олинган собиқ қизил армия аскарларини НКВДнинг махсус лагерларида сақлаш тартиби тўғрисида” қабул қилинган қарор асосида НКВД раҳбари Л.П.Берия томонидан махсус лагерлар барпо этилади [1;5]. Бу жаҳон тарихидаги машҳур ГУЛАГ лагерлари эди. Айнан шу лагерларда минглаб Германия томонига асир тушган ёки улар томонида жанг қилган совет аскарлари ўлдириб юборилади.

Германия таслим бўлганидан сўнг, Совет ҳукумати асирларни қабул қилиб олишни ва уларни махсус “фильтр”дан ўтказишни НКВД ҳузурида тузилган СМЭРШ ташкилоти зиммасига юклайди. Мавлон Шукурзоданинг маълумотларига қараганда, 1943-1946 йилларда СМЭРШ филтридан бир неча миллион киши ўтган, улардан кўп қисми эса қатл қилинган [2;4]. СМЭРШ ташкилоти душман томонида жанг қилган ёки Германия концентрацион лагерларида сақланган совет ҳарбий асирларини собиқ Совет давлатидаги ГУЛАГ лагерларига жойлаштиришни назорат қилади. Профессор Шодмон Ҳайитовнинг маълумотига кўра, собиқ Совет давлатига олиб келинган ҳарбий асирлардан 334 минг нафари ГУЛАГ лагерларига юборилган [7;80]. ГУЛАГ лагерларида ҳарбий асирларни Германиядаги концентрацион лагерлардан қолишмайдиган оғир ва аянчли ҳаёт кутиб турарди. Собиқ Совет ҳокимиятининг асирларга бўлган сиёсатини олдиндан кўра билган 180 минг ҳарбий асирлар эса ватанларига қайтиб келмади.

Америкаликлар қўлида бўлган совет ҳарбий асири Олим Рабатли шундай ҳикоя қилади: “Совет давлатидан бир подполковник бизнинг лагерга келди. Бизга тановул қилиш учун овқат берди ва “сизларни ватанингизда ота-онангиз кутмоқда, мен сизларни олиб кетаман” деди. 700 нафар совет аскарлари кемага чиқарилиб, Болгарияга олиб борилди. Уларнинг барчаси Болгарияда ўлдириб юборилади. Бу воқеани эшитган АҚШ президенти И.Сталинга қўнғироқ қилиб, “Бу аскарлар нега ўлдирилди? Уларнинг ҳеч қандай айби йўқ эди, улар Германия канцлагерларидаги оддий асирлар эди” деб айтади. Сталин эса “уларнинг ўлдирилишидан умуман хабарим йўқ, мен

буйруқ бермаганман” дея жавоб беради. Бошқа бир асир Отабек Хургенч эса United Nations Relief and Rehabilitation (Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ёрдам ва Реабилитация Маъмурияти) ҳузуридаги лагерларда она юртига қайтишни хоҳлаган совет ҳарбий асирларининг ҳаётини куйидагича тасвирлайди: “Менинг бир Анвар исмли дўстим бор эди. У Франкфурт шаҳрида совет ҳарбий асирларини СССРга юбориш учун поездларга чиқарилаётган вақтда, бир аскардан аввал олиб кетилган асирлар Польша ўрмонларида отиб ташланганини эшитади. Анвар бу хабарни эшитганидан сўнг, поезддан қочиб, биз турган лагерга келиб, жонини сақлаб қолди” [11;386].

Туркистон легиони таркибидаги минглаб туркистонликлар ўз ватанларига қайтишни хоҳламадилар. “Шарқ юлдузи” журналида Боймирза Ҳайитнинг Туркистон легионига доир мақоласида асирларнинг урушдан кейинги тақдири тўғрисида маълумотлар келтирилади. Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, 200 минг туркистонлик Совет давлатига қайтишни хоҳламаган. 1945 йилда Боймирза Ҳайит Германиянинг Бавария шаҳридаги Туркия вакили Эҳсон Унасандан туркистонлик асирлар масаласида ёрдам сўрайди. Эҳсон Унасан Боймирза Ҳайитга туркистонликларнинг анкеталарини тайёрлашини айтади. Эҳсон Унасан анкеталарнинг бир нусхасини ўзида қолдиради, иккинчи нусхасини эса Туркияга яширин йўллар билан жўнатади. Бироқ, бортида Эҳсон Унасан бўлган самолёт Югославия осмонида уриб туширилади ва ўзи билан бўлган асирларнинг анкеталари ҳам йўқолади. 100 минг туркистонлик асирларга тегишли анкетанинг иккинчи нусхасини Туркия масъул хизматчилари жиддий текширувдан ўтказди. Туркиядаги масъул хизматчиларнинг ўртасида “Агар булар орасида совет жосуслари бўлсачи,” деган савол туғилади ва туркистонлик асирларни Туркияга олиб келиш рад этилади [6;155]. Шундай қилиб, ҳеч қандай ёрдам ололмаган 100 минг туркистонлик ҳарбий асирлар Совет давлатига қайтишга мажбур бўлади.

АҚШ ҳарбийлари 1945 йил 18 апрель санасида асосан туркистонликлардан иборат бўлган ҳарбий асирларни “Алманзор” пароходида Одесса шаҳрига юборди [9;54]. Асирлар Одессага олиб келинганидан сўнг, баъзилари ҳеч қандай суд қилинмасдан отиб ташланади. Баъзи асирлар эса Қора денгиз орқали Одессага олиб келинаётган вақтда ўзларини кемалардан денгизга ташлаб, ўз жонларига қасд қиладилар. Бундан кўриниб турибдики, туркистонлик ҳарбий асирлар Совет давлатига қайтиш, ўлим билан тенг эканлигини англаб етганлар. Шу сабабли, кўплаб асирлар ўз жонларига қасд қилганлар. 1945 йилда Италия ҳудудида жанг олиб бораётган Туркистон легиони аскарлари таслим бўлади. Улар Италиядаги Мадена шаҳрида бир жойга жойлаштирилади ва миллатига қараб турли гуруҳларга ажратилади. Бу гуруҳлар Совет ҳокимияти жойлашган Тарент шаҳрига юборилади [10;150]. Лекин, собиқ Совет давлатига қайтишни хоҳламаган кўплаб легионерлар қочишга ҳаракат қилишган, баъзилари эса ўз жонларига қасд қилади. Совет давлатига поездда жўнатилаётган вақтда баъзи легионерлар ўзларини вагондан ташлаб, қочишга уринадилар. Совет давлатига олиб келинган легионерларнинг катта қисми ватан хоини сифатида айбланиб, уларга ўлим жазоси ёки узоқ муддатли сургун, қамок жазolari тайинланади. Совет давлатининг ҳарбий асирларга қиладиган муносабатини кўрган Туркистон легионининг раҳбарлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Қизил ярим ой халқаро ташкилотларига мурожаат қилиб, ўз ихтиёри билан ватанига қайтишни хоҳламаган туркистонлик ҳарбий асирларни мажбуран Совет давлатига топширмасликни сўрайдилар.

1950 йилларда Туркистон легиони аъзоларининг 12 нафари АҚШда истиқомат қилган ҳамда улар “Америка овози” ва “Озодлик” радиостанцияларида фаолият олиб борган. Урушдан кейин Германияда қолган Вали Қаюмхон ва Боймирза Ҳайитлар ҳам “Озодлик” радиосида бир неча бор чиқишлар қилишган. Қозоғистонлик тарих фанлари доктори, профессор Гулнора Мендиқулова 1994 йилда Америка Қўшма Штатларига ташриф буюради. У Америкада икки нафар миллати қозоқ бўлган собиқ

легионерлар Кунтуган Базибеков ва Мухтор Қорабайлар билан учрашади. Кунтуган Базибеков урушдан кейин АҚШга келиб, узоқ йиллар таксичилик фаолияти билан шуғулланади. Гулнора Мендиқулова бу асирлардан Туркистон легиони фаолиятига доир бир қатор маълумотларни олади.

Урушдан кейин Туркистон легионида хизмат қилган 8–10 нафар легионерлар Туркиянинг Анқара, Истанбул, Измир шаҳарларида истиқомат қилганлар. Жумладан, Ҳақимжон ва Ҳасан Ҳақли Истанбул шаҳрида яшаган. Бухоро педагогика институтини тамомлаган Аббос Тангрисевар (Аббос Ҳайдар) Истанбул шаҳрида полиция комиссари лавозимида ишлаган. Шунингдек, легионда имом-хатиб бўлган Нуриддин Нақибхўжа ҳамда собиқ легионерлар Ҳусан Хўжаев, Обид Зоир, Одина Абдуллаевлар ҳам Туркияда қолишади [9;65]. Улар Туркияда турли лавозимларда фаолият олиб борадилар.

Ғарбий Германия худудида “Antibolshevik Block Nations” (Большевизмга қарши миллатлар бирлик блоки) сиёсий ташкилоти ва “International Committee for Political Refugees” (Сиёсий қочоқлар халқаро қўмитаси) ташкилоти тузилади [2;4]. Ушбу ташкилотларнинг тузилиши ва фаолият юритишида собиқ легионерлар Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Рўзи Назар, Эргаш Шермат, Ҳусайн Икромхонлар муҳим роль ўйнадилар. Ташкилотларнинг мақсади Совет давлатини тарк этиб, сиёсий қочоқ сифатида дунёнинг турли давлатларида истиқомат қилаётган инсонларга ёрдам беришдан иборат бўлган.

1955 йил 17 сентябрда СССР Олий Совети “Улуғ Ватан уруши йилларида оккупация қилинган районларда немис-фашист босқинчилари билан ҳамкорлик қилган совет фуқароларини авф этиш тўғрисида” ва 1956 йил 29 июнда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг “Собиқ ҳарбий асирлари ва уларнинг оилаларига нисбатан қўлланилган қўпол қонунбузарлик оқибатларини тугатиш тўғрисида” қарорлар қабул қилинади [7;80-81]. Бу қарорлардан сўнг, И.Сталин даврида жазоланган

ҳарбий асирларнинг ишлари қайтадан кўриб чиқилади ва уларнинг баъзилари оқланади.

Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, Совет давлатининг КГБ ташкилоти хорижий мамлакатларда яшаётган Совет фуқароларини қайтариш учун “Ватан” номли жамият ташкил этади. Ташкилотнинг Тошкент ва Олмаота шаҳарларида ҳам шўъбалари бўлган. Шунингдек, Тошкент радиоси “Ватандош” радиоэшиттиришини ташкил этиб, ҳар куни икки соат туркистонлик муҳожирлар орасида совет пропагандасини ёяди [5;44]. “Ватан” жамияти собиқ Совет давлатидан турли сабабларга кўра чиқиб кетган шахсларни ёки Иккинчи жаҳон урушида Германия томонига асир тушиб ватанига қайтиб келмаган собиқ қизил армия аскарларини аниқлаш учун ҳаракат қилади. Совет ҳукумати уларни кечирганлиги ва ватанларига қайтишлари мумкинлиги тўғрисида “Ватан” жамияти томонидан уларга маълумотлар берилади.

“Мулоқот” журналида Вали Қаюмхонга берилган “Туркистон легиони” аъзоларининг урушдан кейинги тақдири нима бўлди?” деган саволга куйидагича жавоб берганди: “Асирдагилар оғир шароитларда қолишганда мен уларга байналмилал ёрдам берувчи кўпгина жойларга мурожаат этдим. Қизил Ярим Ойдан ёрдам беришни сўрадим. Аммо ҳеч қаердан мадад келмади. Ахири Швеция орқали мадад сўраб Москвага хат йўлладим. Собиқ қизил аскарларга қулайлик яратишни илтимос қилдим. Аммо у ердан жавоб келдики, асирга тушганлар бизники эмас, улар – хоин. Шундан сўнг чорасиз қолган ва Туркистоннинг мустақиллигини истаганларни бир ерга тўплашга ҳаракат қилдим. Уруш тугаганидан сўнг бутун Оврўпа бўйлаб тарқаб кетган туркистонликларнинг кўпчилиги ўз юртларига қайтиш истагини билдирди. Италия, Франция, Бельгия ва бошқа мамлакатларда бўлишган ватандошларимизнинг кўпчилиги мамлакатларига қайтишни ихтиёр этдилар. Афсуски, улар ҳарбий асирликда бўлгани боис, ватанга қайтган заҳотиёк қамоққа олишди. Анча йилдан сўнг, бизнинг легионда хизмат қилган бир туркистонлик олмон профессори билан бирга қамоқда ўтирганини билдим.

Олмондан менга салом ва совға юборибди. Бундан англадимки, халқимизда шундай руҳ борки, уни куч ишлатиб йўқотиш алсо мумкин эмас! Туркистонликлардаги озодлик туйғусини ҳеч ким ҳеч қачон йўқ қила олмайди. Ҳозир Оврўпа мамлакатларида қолган туркистонликларнинг жами минг нафардан ошмайди. Улар орасида кўмита аъзолари ва бирга хизмат қилганлар талайгина. Аммо уларнинг кўпчилиги фаол ҳаракат қилишмайди. Фақат улардан менга мактубларда: “Ота, қанотимиз қисқа, сиздан мадад кутамиз”, деган сўзлар битилган” [4;39]. Бундан кўриниб турибдики, Европанинг кўплаб мамлакатларида қолиб кетган туркистонликларда она ватанларига қайтиш хоҳиши жуда ҳам юқори бўлган. Бироқ собиқ Совет давлати томонидан ўрнатилган чеклов ва тақиблар уларга Туркистонга қайтиш имконини бермаган.

Туркистон легионининг собиқ раҳбар ва баъзи аъзолари урушдан кейинги даврларда сиёсий ҳаётда ҳам фаол бўладилар. АҚШнинг Пенсилвания штатидаги Филадельфия шаҳрида Исоқжон Нарзиқул, Эргаш Шермат, Рўзи Назар, Ҳусайн Икромхонларнинг ташаббуслари билан 1958 йил 13 декабрда “Туркистон – Америка” ассоциацияси ташкил этилади [2;5]. Ушбу ташкилот сиёсий мақсадда тузилади. Бу ташкилотнинг бош ғояси Туркистонни собиқ Совет давлати ҳукмидан озод қилиш, халққа эркинлик бериш ва мустақил давлат қурилишига йўл очишдан иборат бўлган. Бу ғоялар ташкилотнинг низомида ҳам асосий талаблар сифатида кўрсатилган. “Туркистон – Америка” ассоциациясининг биринчи президенти этиб Исоқжон Нарзиқул тайинланади. 1958 йил 17 июлда АҚШ президенти Д.Эйзенхауер томонидан “Асир миллатлар тўғрисида”ги қонун имзоланади. Қонун асосида “Туркистон – Америка” ассоциацияси “Асир миллатлар ҳафталиги” тадбирини ҳар йили июль ойининг учинчи ҳафтасида ўтказиб келади. Ўзбекистон Миллий архиви маълумотларига қараганда, ушбу тадбирларда антисовет, пантуркистик руҳдаги кинофильмлар ва видеоёзувлар намойиш этилади [3;1-2]. Шунингдек, ўзбек муҳожирлари ҳар

йили 13 декабри Қўқон мухторияти ташкил топган кунни Туркистон мустақиллиги куни сифатида нишонлайдилар.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, урушдан сўнг ватанига қайтган туркистонликлар собиқ Совет давлати томонидан турли жазоларга тортилди. Уларнинг катта қисми эса ўлдириб юборилди. Ўз ватанига қайтиб келмаган туркистонликлар дунёнинг турли давлатларида яшаб қолдилар. Улар умрларининг охиригача ўз ватанларига қайтиш орзусида яшадилар.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: Кайнар, 2002. – 85 с.
2. Shukurzoda, Mavlon. Birinchi o‘zbek millioneri // Ватандош, 2011. – № 6. – В. 4.
3. Ўзбекистон Миллий архиви, Р-2822-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 1 – 2-варақлар.
4. Қаюмхон, Вали. Миллат тақдири учун курашаман // Мулоқот, 1992. – № 1. – 39 б.
5. Ҳайит, Боймирза. Туркистон миллий истиқлоли масалалари // Мулоқот, 1992. – № 3-4. – 44 б.
6. Ҳайит, Боймирза. Советлар Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари // Шарқ юлдузи, 1992. – № 3. – 155 б.
7. Ҳайитов Ш.А. Туркистонлик ҳарбий асирлар тақдири ҳақида // Водийнома, 2019. – № 1. – 80 б.
8. Ҳайитов Ш.А. Иккинчи жаҳон уруши оқибатида муҳожирликка ўтган ўзбеклар // O‘zbekiston tarixi, 2005. – № 2. – 17 б.
9. Ҳайитов Ш.А. Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны // Метаморфозы истории. Научный альманах. Выпуск 6. – 2015. – С. 54.
10. Halil Burak Sakal. Germany and Turkestanis during the course of the world war II (1941-1945) (a master’s thesis). – Ankara. 2010. – S. 150.

11. Yarkın Koçar . II. Dünya savaşı'nda Türkistanli lejyonerlerin hayat hikayesi
“Doğumunun 100. yılında Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi
araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri”. – İstanbul. 2017. S. 386.